

İDİL-URAL BÖLGESİNİN ESKİ HALKLARINDA GÜNLERİN PAGAN ADLARI

BERNHARD MUNKÁCSI*
(ÇEVİREN: EMİNE YILMAZ**)

Araştırmacıların ilgisi yarım yüzyıldır sık sık, Orta İdil ve Kama bölgelerinin eski sakinlerinin, yani Çuvaşlar, Çeremişler, Votyaklar ve Mordvinlerin haftanın günlerini göstermek için kullandıkları alışılmadık, pagan terminolojisinden miras alınmış ifadelerle yönelmiştir.¹ Bu gün adları materyali hakkında son zamanlarda, A. Samoyloviç, Rus Bilimler Akademisinin *Yafetişçeskiy Sbornik (Recueil Japhétique, Bd. II.)* adlı yeni dergisinde yayımlanmış olan “Türk Halklarında Hafta Günlerinin Adları” (“Nazvaniya dnei nedeli u turetskih narodov”, s. 98-119) adlı makalesinde bazı değerli katkılarda bulundu. Samoyloviç bu makalesinde, bu deyimlerin Perm eyaletindeki Başkurlarda da, hatta Orta-İdil bölgesine epeyce uzak olan Kırımçak ve Kırım Karaylarında da kullanıldığını gösterdi. O, bu adlandırmaların kökeni konusuna ve bunun temelinde yatan folkloristik düşüncelere de değinir. Ancak görüşleri için bu alanda, ileride başka bir araştırmayı gereksiz kılacak güçlü kanıtlar sunmaz. Ben bu yazıda, Macarca *hét-fő* “Pazartesi” (KSz. XIII, s. 350-6)² kelimesinin açıklamasını yapmaya

* Makale 1927 yılında *Die heidnischen Namen der Wochentage bei den alten Völkern des Wolga-Uralgebietes* başlığı ile *Körösi-Csoma-Archivum* Vol. 2/3, s. 42-64’te Almanca yayımlanmıştır.

** Prof. Dr., Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, eminey@hacettepe.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-3399-3059,

(Yazının Geliş Tarihi/Received Date): 29.02.2020, Yazının Kabul Tarihi/Acceptance Date: 05.05.2020)

¹ Krş. N. J. Zolotnitskiy, *Kornevoy Çuvaşskiy Slovar’*, s. 6, H. Vámbéry, *Das Türkenvolk*; H. Paasonen, “Die sogenannten Karataj-Mordwinen”, *JSFOu XXI*, s. 36-37; Y. Wichmann, *Die tschuwassischen Lehnwörter in den permischen Sprachen*, s. 43-44; M. Räsänen, *Die tschuwassischen Lehnwörter Tschremmisschen*, s. 114-5, 216 ve *MSFOu LXII*. 253.

² “Pazar” = “pazarın kurulduğu gün” (Osm. *paazar-günü*, Mac. *vasár-nap* ay.) ve “Pazartesi” = “haftanın temel günü” (Karaçay *baş-kün*, Mac. *hét-fő* ay.) adlandırmalarının ve tarihsel açıdan da desteklenebilecek kavimler göçü zamanında Karadeniz sahili boyunca ve komşu bölgelerde pazarın kurulduğu gün olarak Pazar gününün yaygınlığıyla ilgili önemli veriler makalenin yazarının dikkatinden kaçmıştır (age. s. 355). Kumukça *katı-gün* “Pazar”, bu çalışmada Kürin *xhād* “Pazar” ile bağlantılı kullanılmıştır ve Süryanca *had* (*b^o-şabbā*) “bir” ve “(haftanın) ilk (günü)” = “Pazar” kelimesinden ödünç olarak açıklanabilir. “Çarşamba” gününün, Samoyloviç’in şaşırtıcı bulduğu (s. 110) Balkarca ve Karaçayca isimleri *baras*, *baras-kün*’ü ben Kabardey *berazey* ve Şapsığ *berezkezi* “Çarşamba” ile birlikte düşünüyorum (KSz XIII, s. 352-3).

çalışırken farkına vardığım doğuyla ilişkilerin izlerini takip ederek bu görevi yerine getirmeyi deniyorum.

Burada açıklanacak olan gün isimlerinin listesi aşağıdadır:

1. **Pazar**= “Rus haftası boş günü”: *virış-arni-kun*, *virış-erni-kunī* (*virış* “Rus”, *arña*, *erñe* Zol., *erne* Paas. “hafta”, *kun* “gün”); Çer. *ruş-arña*, *ruş-erñe* (*ruş* “Rus” Räsänen age.); Voty. Uf. Yel. *cutş-arna*, Tat. *cüts-a*, Mal., Ur. *cutş-a*. (Wichm.; Voty. *cutş* “Rus”)/ Tat. *urış-atnasī-kun* > Mord. Karatay *ursatna-kīn* (Paas. age.; Tat. *urış* “Rus”, *atna* “hafta” Radl.); Mişer. *Uris-atna*, Bşk. Perm *urus-atna-kūn* (Samoy. a.g.e, 108, 117, 119).

2. **Pazartesi**= a) “doğum günü”: Voty. Uf. Yel. *Vordiiskon*, *v°-nunal* (<*vodişk*- “doğmak”, *vordiiskon* “doğum”, *nunal* “gün”; Çer. *şatşmī*, Ur. *şotşmī* (<*şatşam*, *şotşam* “doğmak, büyüme” Wichmann, *Tscherem. Texte* 93)/ Bşk. Perm *tugan-kūn* (Samoy. 108, 119; <Türk. *tog-*, *tū-* “doğmak”, Tat. *tuğan-kūn* “doğum günü”, Ostroumov).

b) “Esas gün, başlangıç günü”: Mişer *baş-kūn* > Mord. Karatay *baş-kīn* (Paas age.) = Balkar, Karaçay *baş-kūn* (Pröhle; Türk. *baş* “esas, temel”).

c) “Rus haftasının boş gününün ertesi (sonraki gün)”; Voty. Tat. *cüts-arña-ber* (*ber* “arka kısım, sonraki”). Krş. Osm., Krm. Tat. *pazar-ertesi* “Pazartesi” (özel olarak “pazarın sabahı: *Pazar-gün*”).

d) Çuv. *tunti-kun*, bu bileşiğin ilk ögesi bugünkü Çuvaşça ile açıklanamaz (Paasonen, *JSFOu*. XXI, 36).

3. **Salı**= a) “ata binilen gün”: Bşk. Perm. *atlangan kūn* (Samoy. 104, 119; Türk. *atlan-* “ata binmek”, Radloff, Wb. I, 468)/ Çer. *kışkızmī*, Ur. *kuşkızmī* (<*kışkızam*, *kuşkızam* “ata binmek” Wichm. age. 8, 62); Voty. Yel. Uf., Perm., Sam. *Pukson-nunal* (<*pukś-* “oturmak”).

b) “boş gün”: MordM. *şavī-şi* (*şavī* “boş”, *şi* “gün”, Paas. age.)/ Mişer *buş-kūn* > Mord. Karatay *buş-kīn* (Paas. age.; Türk. *buş* “boş”). Krş. Azerb. *tek-kūn* (Türk. *tek* “boşuna, karşılıksız; sakin”, radl. Wb. III, 1015).

c) Çuv. *utlarī-kun*, bunun, bugünkü dilde asli anlamının açıklanması güçtür. Ahlqvist bu kelimeyi *utlari-kun* ses yapısıyla biliyor (Wichmann, *Tschuw. Lehnw. in d. Perm Spr.*, s. 44). Aşmarin de, Sivlisk ilçesindeki “Pazartesi”ni de yarı Çuvaşça *tundi-kūn* biçiminde adlandıran Tatarlaşmış Çuvaşlar arasında (Izvestiya Obşç. Arch., Istor. i Etnogr. Pri Kazansk. Univ. XXI, s. 110) *utlari-kūn* biçimini duymuştur. Zolotnitskiy (Wb. 6) güney Çuvaşça *utlarni-kon* biçimini de kaydeder.

4. **Çarşamba**= “kanlı gün”: MordM. *v’erzi* (*v’er°* “kan”, Paas. *JSFOu* XXI, 36); Çer. *βīr-gētşī* (*βīr*, Ur. *βūr* “kan”, *kētşī* “güneş, gün”, Wichm. *Tscherem. Texte*, s. 45); Voty. Yel. *vir-ninal*, Uf., Perm. *vir-nunal*, Tat. *vīr-nīnal* (*vir*, Tat. *vīr* “kan”)/ Çuv. *yun-kun* (*yun* “kan” Paas.), Zol. *yon-kon* yanında, Sivlisk ilçesindeki Tatarlaşmış Çuvaşlar arasında *kan-kūn* (Aşmarin age.)= Mord.

Karatay *kan-kîn* (Türk. *kan*), Bşk. Perm. *kan-kün*. Krş. Karaim, Kırımçak *kan-kün* “Çarşamba” (Samoy. 110, 119).

5. **Perşembe**= a) “küçük Cuma”: Kazan Tatarcası *kıçî-atna*, *kçatna* (*kıçî* “küçük” Voskresenskoy), Bşk. *Ksi-atna*, *ksi-yuma* (*cumga*); Bşk. Perm. *çetne-kün* (Samoy. 119); Mord. Karatay *k’şatna-k’în* (Paas. age.); Karaim. *Kiç-ayne-kün* (Samoy. 119); Çuv. *kışîn-erni-kun*, *kışnerni-kun* (*kışîn* “küçük” Paas.)/ Çer. *izarna*, *izerne* (Räsänen, *Tschuwass. Lehnw. im Tscherem.*, 114; *izi*, *izî* “küçük” Wichm.); Voty. Yel., Uf., Tat. *poktşi-arna*, *pokt’şi-a*. Mal. Ur. *poktş-arna* (*poktşi*, *pokt’şi* “küçük” Wichm.). Krş. Kostroma ilçesi Tatarcasında *kise cuma* “Perşembe” (Samoy. 116) ve Stavropol Türkmenlerinde *kıçî cuma* ay. (age. s. 118).

b) “Cuma (öncesi) akşamı”: Çuv. *erne-kaś* (Mészáros, *A csuvas ősvallás*, s. 420); *kaś* “akşam”; Mişer. *atna-kıç* (Paas. *JSFOu XXI*, 37; Tat. *kıç*, *kıç* “akşam”) Tepter *atna-kıç* (Samoy. 117). Krş. Azerb., Kırım. Tat. *dşuma-axşami*, *dşum’-axşami* (Samoy. age.; Arap., Türk. *axşam* “akşam”).

6. **Cuma**= a) “Tatil günü” veya “Tatar tatili günü”; Çuv. *erne-kun*, Paas. *erne kun* (Zol. *arna*, *erne*, Ahlq. *arna*, *erne* “hafta”) > Voty. Tat. *arna*, *arna-nünal*, Yel. *biger-arna-ninal* (Wichm. age.; *biger* “Tatar”) / Tat. *atna-kun* veya *Tatar atnası* (Ostroumov), Mişer *atna-kün* > Mord. Karatay *atna-kîn* (Paas. age.); Bşk. *ağna*.

b) “Votyak tatili günü”: Voty. Yel. *ud-murt-arña* (Munk.; *udm^o* “Votyak”).

c) “Büyük hafta günü” (küçük Cumaya, yani Perşembeye karşılık olarak): Bşk. *olo yuma* (*Kratkiy russko-başk. Slovar*, s. 45’teki *yumga* veya *cumga* biçimleri yanında; Bşk. *olo* “büyük”); Çuv. (Kozmodemyanski ilçesinde) *mun-arni-kun*, *mün-arni-kun* (Aşmarin, *Izvestiya XXI*, s. 110; Çuv. *mun*, *mün* “büyük”) > Çer. *kog-arna*, Ur. *kug-arna* (*kogo*, *kugu* “büyük” Wichm.). Krş. *ulu cuma* “Cuma” Stavropol Türkmenleri (Samoy. 118).

7. **Cumartesi**= a) “Cumartesi”: Çuv. *şimat-kun*, Zol. *şumat-kon* / > Çer. Bırsk. *şumat*, *şumat-ketşî* (Räsänen age., s. 216); Voty. Kaz. *şumot* (*Uçebnik* 1893, s. 63), Malm., Ur. *şumot* (Wichmann, *Tschuw. Lehnw. in den perm. Spr.*, s. 105). Krş. Balkar., Karaçay, Kumuk *şabat*, *şavat* “Cumartesi” (Samoy 119), Karaçay *şabat-k’ün* (Pröhle, *KSz. X*, 134), Kuman *şabat küni* (Radl. *Wb. IV*, 416), Karaim *şabat kün* (Samoy. 119).

b) “tatilden sonraki gün”: Tat. Kaz. *atn-artî* (Ostroumov; Tat. *art* “arka kısım, arkadan gelen”) / Voty. Kaz. *urna-ber* (buna karşılık *cütş arna-ber* “Pazartesi”, bk. yukarıda). Krş. Osm., Kırım Tat. *cuma-ertesi* “Cumartesi”. Hristiyan Tatarlar “Cumartesi” gününü *atna-aldî* “tatilden önceki (gün)” olarak adlandırdılar (Ostroumov; Tat. *ald* “ön, önceki”)

c) “kuru gün”: Çer. *kuk-şî-getşî* (Wichmann, *Tscher. Texte*, s. 66; *kuk-şî* “kurumak”); Voty. Uf., Yel. *kös-nunal* (*kös* “kurumak”) / Bşk. Perm. *kuru-kün*;

Werhneursker bölgesindeki Tatarlarda *boş-kün* (Samoy. 114; bk. yukarıda “Sali”).

d) “Ara gün” veya “(haftanın arasındaki) orta gün”: Mişer *atnara-kün* (<*atnara-si kun*; Tat. *ara* “orta”); Mord. Karatay *ara-kün*/ MordM. *yotk-şi* “Cuma” (*yotki* “ara”; Paasonen, age. 37).

Bütün bu verilerden dikkatimizi önce, “Cumartesi” gününün Çuvaşça adı olan *şimat* biçimine veriyoruz. Bu sözcüğün eski ses yapısı, ağız biçimi *şumat* yanında, Çeremişçedeki *şumat* ve Votyakçadaki *şumot* ödünç sözcüklerinde de ortaya çıkar. Bu sözcüğün İbranice *şabbāt* ile ilgili olduğu kesindir, sadece hangi yolla geldiği açıklığa kavuşturulmalıdır. Yukarı verilen Kafkas-Tatar dillerine ait *şabat* biçimi burada bir ipyıcı olabilir. Bu biçim, Çuç *şabat* “Cumartesi” (Schiefner, *Versuch über die Thusch-Sprache*, s.128), Grisin *şabat*’i, Ingiloy *şabat*’, Çeçen *şuot*’ örneklerinde olduğu gibi söz başı *ş-* ve ayrıca Avar, Dido, Andi *şamat*’ (R. von Erckert, *Die Sprachen des Kaukasischen Stammes*, 154) “Cumartesi” söz içi *b>m* değişikliği yanında, Ud. *şamat* “hafta; Cumartesi” (*p’a şamat g’i* “Pazartesi”, *xib ş° gi* “Sali”, *bip ş° g’i* “Çarşamba”, *xo ş° g’i* “Perşembe”, krş. *p’a* “iki”, *xib* “üç”, *bip* “dört”; Schiefner, *Sprache der Uden*, s. 91) biçimleriyle de ortaya çıkar. *Şabat* sözcüğü Kafkas dillerine Hristiyanlıkla birlikte gelir; belki Ermenice *şabat*’ “Hafta” <Siry. *şabb’tā* = İbrani. *şabbat* “Cumartesi; hafta” biçiminden bir ödünçlemedir (H. Hübschmann, *Armenische Grammatik* I, s. 312). Bilindiği gibi, Büyük-Ermenistan daha 3. yüzyılda, Cumartesinin hala tatil günü olarak kutsandığı tarihte, resmen Hristiyanlaşmış bir ülkeydi ve ayrıca İberlere de (Gürcistan, Albanlar) Hristiyanlık aşağı yukarı 300 yılında Ermenistan’dan ve Ermenistan üzerinden, Suriye’den gelmişti.³ Aynı dönemde Roma imparatorluğundaki batılı halklardan bildiğimiz gibi, bu Hristiyan halkların kültürel etkisi yoluyla kurumlar ve Sabbat adı da Kafkasya’daki pagan topluluklar arasında oldukça erken bir tarihte yaygınlaşmış olabilir.

Çuvaşların ataları, yani Türk kökenli Bulgarlar da Kafkasya’nın sakinlerindendiler ve tahminen VIII. yüzyılda oradan Orta İdil bölgesine göç ettiler⁴. Bu yüzden haklı olarak, Çuvaşçadaki *şumat* (>*şimat*) ve Avar, Ud. *şamat*’ (<*şabat*’) biçimlerinin uyumunun rastlantı sonucu olmadığına, aksine aynı kültür sahasından çıktıklarına inanıyorum. Burada, ünlüler arası durumda *b>m* değişimi Çuvaşça hiçbir güvenilir örnekle kanıtlanamayacağından, bu ses değişimini aracı bir dile bağlamak durumundayız. Diğer yandan *şumat*’taki *a>u* sadece Arapça ve Farsçadan alıntılarda değil, Rusçadan alınmış sözcüklerde de görülen, kesinlikle yeni bir gelişmedir. Krş. Örneğin Çuv. *mul* “mal” < Ar. *mal*, Tat. *mal*); *hat* “kağıt” < Ar. *xatt* (Tat. *kat*); *çun* “can” <Fars., Tat. *can*; *hula* “şehir” <Ar. *kaleh* (Tat. *kala*); *şuyttan* “şeytan” <Ar. *şeytan*; *tubik* “tabut” <Ar., Tat. *tabut*; *muhmür* “mahmur” <Ar. *maxmür* (Tat. *makmür*); *sundal* “örs” <Fars., Tat. *sandal*; *tuhya*

³ Bk. A. Harnack, *Mission und Ausbreitung des Christentums in den ersten drei Jahrhunderten* II, s. 168, 177.

⁴ Bk. J. Marquart, *Über das Volkstum der Komanen*, s. 162.

“başörtüsü” <Fars., Tat. *takya / kupīsta* “lahana” <Rus. *kapusta*; *kulaç* “beyaz ekmek” <Rus. *kalaç*; *hupah* “lokanta” <Rus. *kabak*. Bu ses değişiminin 13. yüzyılın⁵ sonunda kurulmuş olan Kazan şehrinin Çuvaşça adı olan *Husan*’da da karşımıza çıkması, 13. yüzyıldan daha eski olamayacak bir ses değişimiyle karşı karşıya olduğumuz konusunda bize açık bir kanıt sunar. Çuvaşça *şumat*’ın eski biçimi de *şamat* idi ve biz bunu Kafkas dillerinde de buluyoruz.

“Cumartesi” sözcüğünün Çuvaşça adlandırmasının İbranice biçime benzerliği Zolotniskiy’i şu kabule yöneltiyor (*Slovar*’, s. 109). Çuvaşlar, Yahudiliğe inanan Hazar kağanlığının tebası olarak, Müslümanlara boyun eğdikleri tarihe kadar Cumartesini haftanın tatil günü olarak kabul ediyorlardı. Samoyloviç de Çuvaşça sözcüğün, eski Hazar-Yahudi kültürünün izlerini taşıdığı (8.-11. yy) görüşündedir. Aynı durumu, Kafkas Tatarlarının gün adı *şabat*’ta da bulur. Ama bu adlandırmanın, Ermenilerin, Grusinlerin ve diğer Kafkas halkları tarafından da kullanıldığını, bu ifadenin Hristiyanlığın en eski döneminden miras alınmış olması gerektiğini göz ardı eder. Eğer Çuvaşça *şumat* Hazarcadan bir olsaydı, Çuvaşça içinde açıklanamayan *b>m* değişiminin Hazarcada ortaya çıktığını kabul etmek gerekirdi; ancak bu çok düşük bir olasılıktır. Çünkü huşu içinde yapılan dualar ve sürekli tekrarlanan öğretiler yoluyla belleğe güçlü bir biçimde yerleşen kutsal günlerin adlarının doğru biçimleri halka özgü her tür ses değişmesine güçlü bir direnç gösterir. Böyle bir değişiklik ancak Yahudi inancında olmayan bir toprakta gerçekleşebilir. Özetlemek gerekirse Çuvaşça *şumat* ve Kafkas dillerindeki akraba *şamat* biçimi, eski Hristiyanlığa ait, doğuya özgü ses biçimi olan *şabat*’a, tıpkı vulger Yunanca *σάββατος*, Eski Slavca *sambota*, Eski Almanca *sambaz* (“Cumartesi”), Fr. *samedi*, Etyop. *sanbat* vb. biçimlerin kilise dilinde belirlenen ve kullanılan biçim olan *σάββατος*’a ve aynı ses değişmesi ile Pâzend. *şanbağ*> Yeni Farsça *şanba* “Cumartesi” biçiminin *şabat*’ biçimine davrandığı gibi davranır⁶. Bunların hepsi, İncil’e özgü ses yapılarının pagan-halk tarafından bozulmuş biçimleridir.

Bu eski Hristiyanlığa özgü düşünce dairesinden hareketle, Votyak, Çeremiş ve Perm Başkurtlarının “Pazartesi” gününü adlandırmak için kullandıkları “doğum günü” bize gün adı için uygun bir açıklama sunar. Pazartesi kim ya da neyin “doğduğu” sorusunu cevaplayamayız. Zolotnitskiy, gerçi bu ifadeyi “haftanın ilk doğan günü” (“pervorojdenney den”) olarak anlamak gerektiğini düşünüyor⁷ (*Slovar*’, 6), ancak bu dillerin hiçbir yerinde, günün veya haftanın “doğumu”nun mecazlı anlatımı kanıtlanamaz. “Pazartesi”nin İdil halklarındaki diğer adlandırması, yani *baş-kün* “temel gün, başlangıç günü” ifadesi bize başka bir

⁵ Bk. M. Spilevskiy, *Drevniye goroda i drugie bulgarsko-tatarskiye pamyatniki v Kazanskoj guberniyi*, s. 87.

⁶ Bk. Gustav Meyer, “Zur Geschichte des Wortes *Samstag*” (*Indoger. Forschungen IV*, 326-9) ve W. Schulze, *Zschr. f. vergleich. Sprachforschung XXXIII*, 366.

⁷ Bk. ayrıca W. Magnitzkiy, “Material k obyasneniyu staroy çuvaşskoy veri”, (*Beiträge zur Erklärung der alten Religion der Tschuwaschen*, s. 24).

açıklama sunar. Ben bu adın Macarca *hét-fő* ve Osetçe *kuri-sār* “Pazartesi” (yani “haftanın başı, temeli”) ile ilişkisini ayrıntılı olarak ortaya koymuştum (age.). Bu, tıpkı bugün hala Vogulca *sāt-puñk-xatıl* ve Ostyakça *tābīt-ux-xatıl* “haftanın temeli olan gün”ün “Pazar” günü anlamına gelmesi gibi aslında “Pazar” gününün adıydı. Her ne kadar haftanın tatil günü Hristiyanlıkta Cumartesiye, Müslümanlıkta da Cumaya kaydırılmış olsa bile Sabbat da eski takvim rolünü, yani, yedi günlük takvimde Pazar’ın ilk gün olması özelliğini -*πρωτη σάββατον*- korumuştur. Bugün Hristiyan Suriyeliler Pazar gününü *had*, Arapça *‘aḥad*, *el-‘aḥad* “bir”, Farslar ve çok geniş bir Müslüman doğu *yak-şamba*, *yek-şembe* “haftanın birinci günü” olarak adlandırır. Sadece Hristiyan usulü hafta bölümlendirilmesinin etkisi altındaki isimlendirmelerde, şurada burada –paganlar ve Müslümanlar arasında da- haftanın başlangıç günü, yani sonraki günleri belirleyen gün Pazar’dan Pazartesi’ye değişti. Çünkü bu aslında ilk iş günüydü. Böylece, Mişer ve Balkar *baş-kün*, Oset. *kūri-ser* ve Mac. *hét-fő* “Pazar”dan “Pazartesi”ye, yani “haftanın başından” “haftanın iş günü”ne ve böylece önceki “üçüncü gün” de “ikinci gün”e (Slav. *vtornik*, Mac. *kedd<ketted* “Salı”, yani “ikinci”) değişti⁸. Gün adlarındaki bu değişim elbette aynı kültür dairesinde yaşayan komşu halklar arasında izole kalamazdı. Bence İdil halklarında, “Pazartesi” için, Mişer *baş-kün* örneğinde olduğu gibi, “doğum günü” anlamına geçmek çok cesur bir kabul olmaz. Bu durumda, yani bu *ilk* günde neyin doğduğu ya da yaratıldığı sorunu İncil’in ilk cümlesiyle cevap verebileceğimiz için kolaydır: “Başlangıçta tanrı göğü ve yeri yarattı”. Devam edelim: “Ve akşamdı ve sabahtı: *bir gün*”. Hristiyan misyonerlerin paganlara⁹ ilk öğretisi buydu. Misyonerin -gün adı *şumat*’a göre karar verecek olursak- bir Süryani veya Arami olabileceğini ve İbranice İncil’i anladığını göz önüne getirirsek, o zaman İncil cümlesinde tam olarak “doğum”u da buluruz. (*Genesis* 2, 4): “Bu “Doğum” (İbrani. *tōl’dōt*, Aram. *tūl’dat* <*yālād* “doğurmak, yaratmak”) “yani göğün ve yerin yaratıldıkları sırada ortaya çıkışlarının öyküsüydü. Ayrıca, Başk. *tugan-kün*, Voty. *vordışkon-nunal* ve Çer. *şatşmī* “doğum günü”, yani “dünyanın yaratılış günü” de bir İncil anlayışıdır.

Peki, “Pazartesi” için Çuvaşçadaki *tundi-kun* adlandırmasının ilk ortaya çıktığındaki anlamı nedir? Zolotnitskiy’e göre, bu ifade Çer. *şotşmo* ile aynı anlamdadır (*Slovary*, 6, 85); Hatta Wichmann, “Pazartesi” için Çeremişçe ve Votyakça adlandırmanın Çuvaşçadan “çeviri-ödüncleme” olduğunu düşünüyor (*Tschuw. Lehnw. i. d. Perm. Spr.* 43). Fakat, Başk. *t°-kün* “Pazartesi” sözcüğünün

⁸ Bununla birlikte Slav. *sreda* “Çarşamba” (yani “orta”), eski gün sıralamasındadır; çünkü sadece “Pazar” ilk ve ikinci gün olursa “Çarşamba” “orta gün” olabilir, sözcük anlamı üçüncü gün olsa da.

⁹ A. Harnack, yukarıda söz edilmiş olan eserinde (I, 237), Hristiyan kilisesinin ilk iki yüzyılında, Eski Ahid’de *monoteist bir kozmoloji* ve doğa anlayışı olduğunu ortaya koydu. “Eski Ahid kitaplarının pek çok yerinde tanrı, göğün ve yerin yaratıcısı olarak övülür ve bu yaratış betimlenir.” Din bilimci Tatian, Hristiyanlığa geçişi hakkındaki itiraflarında Eski Ahit’in yaratılışla ilgili bölümlerine dikkat çekiyor.

de yapısında bulunan *tugan* sözcüğünün Çuvaşça biçimi *tıvan*'dır (anlamı da, diğer Türk dillerinde olduğu gibi "akraba"dır); buna karşılık *tundi* başka bir Çuvaşça kelimedenden getirilemez ve sözcüğün türediği temel fiili *tog-* "doğmak" olarak kabul edersek, sözcüğün sonundaki ek de açıklanamaz. İlk kez Samoyloviç'in duyurduğu, "Pazartesi" sözcüğü için Kasimov Tatarlarının kullandığı *ci-şinbe-tandasi* verisi durumu aydınlatıyor (s. 106, 118). *Ci-şinbe* "Pazar" (=Fars. *yek-şenbe*), *tanda=tanda* ise "sabah" anlamındadır (*tandasina* "ertesi sabahki gün", *tanda tünde* "yarın gece", Radl. Wb. III, 812, 833; Doğu Türk., Alt., Kaz. *tañ* "tan, şafak", age. III, 804). Krş. Çağ., Tob., *tañla*, Tarançi *tañna* "sabah", age. III, 809, 810). *ci-şinbe tandasi*'nin kelimesi kelimesine anlamı, tıpkı Osmanlıca *pazar ertesi*, yani Pazar gününün ertesidir. Şorca *voskresen ertene* de aynı şekilde yapılmıştır (Samoy. 116). Çuvaşça *tundi* biçimi, *a>u* değişimi ve 3. kişi iyelik ekiyle, Tatarca *tandasi* biçimine kurallı bir biçimde denk gelir (Çuv. **tunda=Tat. tanda*); günün adı da bunu tamamlar: (*viris-erne*) *tundi-kun* "(Rus haftasının) ertesi günü". "Pazartesi" için aynı adlandırma Votyakçada da görülür: *cütş-arna-ber* (bk. yukarı).

Gelelim şimdi diğer soruya: İdil halkları Salı gününe neden "ata binilen gün" adını verdiler? Benzer bir şeyle Kafkas halklarında da karşılaşırız. Arçinlerin dilinde "Cumartesi" anlamındaki *deqlin-ik* sözcüğü *deq* "yol" ile yapılmıştır. Çünkü, A. Dirr'in *Arçinskiy yazık* (s. 141) adlı kitabında belirttiği gibi "bu gün yolculuk için en iyi gündür" ("samıy luçşıy den, çtobu otpravitsya v dorogu"). Lakların dilinde de aynı ifadeyi, aynı şekilde "Cumartesi" karşılığında buluyoruz: *xxuldun-kini* (*xxuldu* "yol"), kelimesi kelimesine "yol için gün", yani "yolculuk için daha iyi gün" (R. von Erckert, *Die Sprachen des Kaukasischen Stammes*, 154, 147). "Salı" gününün uğurlu bir gün olduğu Alman halk inançlarında da görülür: "Salı günü yolculuk edilmeli ve evlenilmeli". J. Grimms'in *Deutsche Mythologie* kitabında (3. Ausg. II, Bd., s. 1092) Alm. *Feiste Dienstag* "tombul Salı", İsveççe *fettisdag* "büyük perhizin başlangıcı olan Salı günü", Fr. *mardi gras* ay. gibi ayrıcalıklı ifadeler" okuyoruz. Yolculuk için böyle bir gün seçiminin daha Orta Çağda bile bir görenek olduğuna ilişkin bir belge şudur: "'Nullus observet, -predigte Eligius (VII. Jh.), -qua die domum exeat, vel qua die revertatur, nullus ad inchoandum opus diem vel lunam attendat'. Hincmar 1, 656: 2sunt et qui observant *dies in motione itineris* et in inhoatione aedificandae domus.' Suetonius in Octavio 92: observabat et dies quosdam, ne aut postridie *nundinas quoquam proficisceretur* aut nonis quidquam rei seriae inchoaret'" (age. s. 1091). Salının yeni bir şeye girişmek için uygun bir gün olarak kabulü diğer halklarda da görülür. Ludwig Katona'ya göre Macar halk inancında "Salı uğurlu başlangıçlar zamanıdır" (*Ethnographia* XVI, 5) ve Macar halk yaşamının gayretli araştırmacısı Ludwig Kálmány şunları yazıyor: "Sürdürmek istediğimiz her işe Salı günü başlamalıyız; o zaman onu zevkle sürdürürüz. Fakat Salı günü bitirmek iyi değildir, uğursuzdur" (*Boldogasszony, ósvallásunk istenasszonya*, s. 9). Transilvanya Romenleri "sağaltım, büyücülük ve sihirin Salı günü başlaması gerektiğine" inanıyorlar (*Ethnogr.* XVI, 120). Salının uğurlu bir gün olduğu çok yaygın bir halk inancıdır; Yahudiler de düğün ve yolculuğa başlamak için

özellikle bu günü tercih ederler¹⁰. Bu gelenek için popüler bir kanıt olarak İncil'deki yaratılış sürecine dair şu bölüm gösterilir: üçüncü gündeki işlere dair “ve tanrı gördü ki o iyi idi” (*kī tōb^c*) cümlesi, diğer günler için olduğu gibi bir kez değil tam iki kez görülmektedir (*Genesis* 1, 10, 12) ve bu da tanrının bu günü diğer günlerden daha “iyi” bulduğunu göstermektedir. Her ne kadar bu yorum eski İncil metinlerinde saptanmamış olsa da, haftanın üçüncü gününün *yolculuk* için elverişli olduğu görüşü çok eski görünüyor; Kudüs'teki kutsal mekanda, kurban sırasında orada olmak üzere seçilen erkekler Salı günü aynı zamanda karada seferde/seyahatte olanlar ve çöl gezginleri için de oruç tutarlardı. (Talmud Jeruschalmi, Ta'anit, ed. Krotoschin 68b); Talmut Bab'li, Ta'anit 27b): bu gün ayrıca, halk düşüncesinde, yolculuk sırasında kötülüklerden korunmak için en güvenli gündü. Karadan yapılan yolculuk öncesinde ve sonrasında oruç için Salı gününün seçilmesi, aynı şekilde İncil'deki yaratılış bölümüyle ilgilidir; üçüncü günde, üzerinde yolların bulunduğu kara yaratıldı (*Genesis* 1, 9). İkinci günde gemicilerin selameti için oruç tutulurdu, çünkü ikinci gün sular yaratılmıştı.¹¹ Salı gününün yolculuk için şanslı gün olduğu görüşünün daha sonra kolayca elverişli, uygun güne gelişmesini biz farklı halklarda da görüyoruz. Ben inanıyorum ki Başk. *Atlangan-kün* ve “Salı” gününün diğer adlandırılmaları Arçin dilindeki *deqlin-ik*'ten, yani “şanslı yolculuk günü”nden farklı bir şey değildir. “Ata binmek” için daha umutlu ve güvenli bir gün. Doğu-Hristiyan misyonerleri, paganlara birinci günü dünyanın yaratılış günü, yedinci günü Şabat günü ve üçüncü günü de, kutsal yazılarda ve dini kültürde bilindiği üzere, anakaranın yaratılış günü olarak öğretiler ve dolayısıyla üzerinde yolculuk yapmak için uygun gün olarak tavsiye ettiler.¹²

¹⁰ A. Berliner, *Aus dem Inneren Leben der deutschen Juden im Mittelalter* adlı kitabında şöyle yazıyor: “Şimdilerde her Yahudi geleneğinin çoktan yabancılaştığı/kaybolduğu evlerde kızlar evlendirilirken yalnızca Salı gününün şanslı gün olarak seçilmesine endişeyle yaklaşıyorsa da bu gülünçten de ötedir. (s. 45). Bu veriye dikkatimi çektiği ve bu çalışmadaki diğer pek çok uyarısı için Prof. Dr. Max Weiss'e teşekkür ederim.

¹¹ Kurban sırasında orada bulunmak üzere seçilmiş olan adamlar dördüncü ve beşinci günde de oruç tuttular. Çarşamba günü oruç tutmanın nedeniyle aşağıda ilgileneceğim. Perşembe günü hamile kadınlar ve süt emen çocuklar için oruç tuttular. Bu görenek, beşinci günü anlatan İncil ayetiyle gerekçelendiriliyor: “Haydi sular canlılarla dolun” (*Genes.* 1, 20). Bu oruç, muhtemelen kurban kültürüne sahip bütün insanlıkta devam etti ve kutsal mekanların yıkılışına kadar varlığını sürdürdü. (b. J. Hamburger, *Real-Encyclopädie für Bibel und Talmud* II, 879). Haftanın bu özel gününün anlamlarının halk tarafından ifadesinde bu kurumlar mutlaka büyük rol oynamıştır.

¹² Yahudi-Hristiyan halk inanışlarından farklı olarak, Grek paganları için Salı *uğursuz* bir gündü. Albert Thumb, “Die Namen der Wochentage im Griechischen” adlı makalesinde (*Zschr. f. Deutsche Wortforschung*, Bd. I, s. 171) şöyle yazıyor: “Lanet Ares'in (Mars) gününde yazılmıştır. Bu günün özellikle büyüye ayrılması bizi şaşırtmamalıdır. Çünkü astrolojide Mars her zaman kötülük yıldızı olarak yorumlanır (Wünsch, *Die sethianischen Verfluchungstafeln*)... Ares'in günü, yani haftanın *üçüncü* günü, felaket içindir, bu yüzden hatırlamak gerekir ki eski Atinalılar bu aylardan özellikle korku duyarlardı.” “Salı günü bugünkü Yunan halkı tarafından da uğursuz kabul edilir.” (age. s. 172).

Çuvaşçadaki *utlari-kun* “Salı” adlandırması için hala bir açıklama gerekiyor: Zolotnitskiy (*Slovar*, s. 6) ilk ögeyi Çuvaşça *utla* “çok” sözcüğüyle birleştiriyor ve şöyle çeviriyor: “fazla günü (haftanın)”; *lišniy den v nedeli*). Paasonen, gün adları sözlüğünde *utla* (s. 10), sayıyı hesaplamaksızın sözcüğü *-ri* eki ile veriyor. Aşmarin, *utlari-kun* sözcüğünü, Zolotnitskiy’nin duyurduğu *utlarni-gun* yan biçimiyle birlikte düşünüyor ve *utla+erni-kun* “artık (boş, gereksiz, zorunlu olmayan) Cuma günü” (“den lişney pyatnitsi”) olarak çeviriyor. Görüşünü, “Salı” gününün “boş gün” anlamına gelen Mişer *buş-kün* ve MordM. *şav-şi* adlandırmalarıyla güçlendiriyor (*Izvestiya XXI*, s. 110). Aşmarin’e göre “Salı” günü adlandırmalarının Çeremişçe ve Votyakça biçimleri halk etimolojisiyle yapılmış çeviriler olarak anlaşılmalıdır (Wichmann’a göre “Kopya-Ödünçleme” *Tschuw. Lehnw.* s. 43): *utlari* değil, *utlan* “ata binmek” olarak anlaşılmalıdır. İnanıyorum ki yan biçim olan *utlari* (*şimat<şumat* durumunda olduğu gibi) daha eski olmalıdır ve bu yapı *ut* “at” (Türk. *at*) ve *lar-* “oturmak” (*lara* veya *ları*, krş. Çağ., Kırım Tat., Osm. *oturak*, Çağ. *oturü* “oturacak yer”, Radloff *Wb.* I, 1108-9) fiilinin 3. kişi eki *-i* ile birleşiminden oluşmuştur; temel anlamı ayrıca “at üzerine oturulacak gün” idi. Zolotnitskiy’nin işaret ettiği diğer yan biçim olan *utlarni-kun*, *lar-* fiilinden isim yapım ekiyle türemiş olarak açıklanabilir: *ut <ut* “at” + *larnı* “oturma” + üçüncü kişi eki *-i*. Yani *utla* “çok” sözcüğüyle ilişkisi yoktur; bu Başk. *atlangan kün* “Salı” ile aynı anlamdadır ve aşağıdaki tekerlemeye çok iyi denk gelir:

<i>tundi-kont yorat’</i>	Pazartesi uygundur (herkese),
<i>utlarikon utlanat’</i>	Salı ata binilir,
<i>yon-kon yonkat’</i>	Çarşamba kızgındır,
<i>şmat-kon şimalat’</i>	Cumartesi sevecendir. ¹³

Mişerler “Salı” gününü *buş-kün* “Pazartesi” ile aliterasyonlu olarak *buş-kün* biçiminde adlandırmışlardır. Bu adlandırmayı Karatay-Mordvinlerinde de buluyoruz ve Mokşa-Mordvinesinde de kelimesi kelimesine çeviridir. Azerbaycancada da (*buş* yerine *tek* sıfatı ile) aynıdır. Bu “boş” veya “yararsız” adının neden verildiği yanıtlanması kolay bir soru değildir. Samoyloviç (s. 104) Şemsettin Sami’nin *Kamūs-ı Türki* sözlüğündeki veriye başvuruyor. Bu sözlükte Salı günü gezegenler ve savaş tanrısı Mars (dies Martis) ile ilişkisi nedeniyle uğursuz bir gün olarak yorumlanıyor. Sasaniler arasında savaş oyunlarından ve kutsal ateşin yakılmasından Salı günü uzak duruyorlardı. Tabii ki batıl inançlar dünyasında tutarlılıklar yoktur. Bir şeye ilişkin karşıt bir halk inancı, özellikle uzak zaman ve mekanda kolayca ortaya çıkabilir, özellikle uzak zaman ve mekanda.¹⁴ Fakat ben inanıyorum ki dinlenme günü için uygun olan “boş, serbest”

¹³ Magnitskiy, *Materialı* (s. 24)’da şu açıklamalar var: *yorat’* “den, kotoriy goditsa dlya vsevo”; *utlanat’*: “verchom saditsya”; *yonkat’* “serditsya”; *şimalat* “sglajivayet” (krş. Tat. *şima* “düz” > Mac. *sima* ay.). Ayrıca Kırım Tatarlarındaki deyim de biliniyor: *Salı günü sallanır* (Samoyloviç, s. 104).

¹⁴ L. Katona, “Salı Kadınları” (*Kedd asszonya*) hakkındaki öğretici makalesinde –bu isimle Macarcadaki kutsal Anna anlatılıyor– bunun için uygun bir örnek veriyor. Eski bir batıl inanç,

nitelemesi, uğursuz bir gün için yeterli derecede karakteristik değildir. Şimdiye kadar takip ettiğimiz izlere göre, *boş kün* adlandırmasının benim için uygun olan nedenini buluruz: eğer, yukarıda da ifade edildiği gibi, *baş-kün*'ün asli olarak "Pazartesi", yani haftanın ilk günü değil de "Pazar" günü olduğunu göz önüne alırsak, *buş-kün* üçüncü gün değil, haftanın ikinci günü olur. İncil'in yaratılış bölümünde, diğer bütün günler için söylenilmiş olan cümle eksiktir: "Ve tanrı gördü, o iyi idi" ve bu durum, geleneksel kutsal kitap yorumlarında sıklıkla tuhaf bir durum olarak belirtilmişti. "Rabbi Samuel Midraş Rabba'da aynen böyledir (*Genesis* IV, 8)- suyun yaratılışı ikinci günde değil de üçüncü günde tamamlandığı için (ki onun öyküsü aşağıdaki sözcüklerle başlıyor: 'tanrı dedi ki, göğün altında bir yerde su toplanabilir'). İkinci gün "o iyi idi" yazılmamıştır, demiştir. Bu nedenle üçüncü gün için iki kez söyledi: "Ve tanrı gördü ki o iyi idi", birinci kez suyun tamamlanması ve ikinci kez de (üçüncü) günün kendisi için. Misyonerlerin pagan öğretilerinde, yedinci gün yani Şabat, "(dünyanın) yaratılışı"nın ilk günü, üçüncü gün de yolculuk için şanslı gün olarak öğretiliyordu. Geleneksel kutsal kitap yorumlarının ruhunda ikinci gün, günlerin tamamlanma prosedüründe mükemmel olarak görünmüyordu. "Boş" sözcüğü belki de bu "tamamlanmamışlığ"a işaret ediyor.

Burada söz konusu olan gün adlarına agadist yorumun etkisi, özellikle "Çarşamba"nın "kanlı gün" olarak adlandırılmasında ortaya çıkar. Açıkça uğursuzluğa işaret eden bu deyim için açıklaması için aşağıdaki veriyi kullanabiliriz: Talmud'un yukarıda adı geçen bölümünde de gösterildiği üzere, Kudüs'teki kutsal mekanlarda emzikli çocukları difteriden korumak için dördüncü günde oruç tutuluyordu. Bu gelenek, yaratılış bölümü metninde, dördüncü günle ilgili, "o tanrının göğündeki ışıktı" dizesinden (*Gen.* 1, 14) *m^oērōt* "ışık" hatalı olarak (vav harfi olmadan) yazıldığı için *m^oērōt* "felaket" olarak da okunabilmesi gibi, dördüncü günün "çocukların difteriye uğradığı bir lanet günü" olmasına dayandırılıyordu. Efsaneye göre, başlangıçta ay ve güneş aynı büyüklükte oldukları halde, ayın yaratılışa itirazı nedeniyle, tanrı onu cezalandırmak için küçültmüştür: "iki kralın aynı taçla hizmet etmeleri mümkün müdür?!" Bu yüzden, daha önce (*Gen.* 1, 16): "Tanrı iki büyük ışık yarattı" ve daha sonra "*büyük* ışık güne hükmeder ve *küçük* ışık geceye hükmeder" şeklinde adlandırıldı. Julius Mészáros'un verdiği bilgiye göre, Çarşamba Osmanlılarda da "uğursuz"¹⁵ gündür ve "Çarşamba karısı" adlı, yaramazlık yapan çocukları

halk düşüncesinde, yeni bir kültür içinde tekrar ortaya çıkmaktadır. *Mettertia-Kult* (üçlü kültür) 15. yüzyıldan beri kutsal zamanlarda belli işleri yasaklamaktadır. Anna özel bir günde, yani Salı günü bunu yapıyor; ki eski görüşe göre Salı şanslı başlangıçların günüdür. Böylece batıl inançların alanında –diye ekliyor- pek çok şey yeniden ortaya çıkar; asli olarak bağlantılı olmayan şeyler birbirine karışır ve aslında aynı olan pek çok şey parçalanır; halk düşüncesinde sık sık, ölmüş ve yeni şeylerin organik olmayan birleşmeleri ortaya çıkar (*Ethnographia*, XVI, s. 15).

¹⁵ KSz. VII, s. 60, N. 165) "Osmanischetürkischer Volksglaube". Yazara göre, Osmanlılarda *Salı* günü "büyük işlere başlamak için iyi bir gün değildir; ayrıca bu günde elbise kesmek ve yeni elbise giymek gerekir". Buna karşılık, başka halkların inançlarında, Salı günü ile ilgili

korkutmaya yarayan bir umacı vardır. “Çarşamba karısı” hakkında ve Çarşamba’nın uğursuz olduğu yönündeki bilgiyi Radloff’un *Türk. Wörterbuch* (III, 1871) adlı sözlüğündeki şu veride buluyoruz: *çarşembe karısı* “cadı, falcı”; *zihnim çarşembe gününe döndü* “kafam karıştı”, *dokuz ayın son çarşembesi* “uğursuz gün”. Çuvaşlarda, ev iyesine sunulan kurbanlar gibi, “bira kurbanı” için de (Pazar yanında) Çarşamba tercih edilir. Çarşamba günü paganlarda daima “büyük-gün”dür (*mun-kun*) ve bu günün gecesinde kötü ruhlar en güçlü büyülerini yaparlar. Bu zamanlarda onlar kaza ve ördeğe dönüşerek Çarşamba geceleri pınarlara ve akıntılara giderler ve ayaklarıyla suyu döverler; Çarşambaları, meyveleri ve diğer bitkileri zararlı böceklerden korumak için bahçeleri tütsülemek de adettendir. Çarşamba günleri daha akşamdan evde bulunan bütün kapak ve sandıklar açılır ve bu dört gün boyunca açık tutulur, aksi halde rüzgar evin çatılarını uçurur. (J. Mészáros, *A csuvas ősvállas emlékei*, s. 155, 173, 203-4). Transilvanya Rumenleri (özellikle Hunyader ilçesi) “Salı günü akşamları” (*marti seara*) büyüden çok korkarlar, *Çarşamba akşamları* iş (örneğin yıkama, dokuma) şiddetle yasaklanır ve fiziksel olarak cezalandırılacağına inanılır, körlük, sağırlık, felç, kangren gibi (*Ethnographia* XVII, s. 52).¹⁶ Alman halk inancında da Çarşamba “kötü büyü günüdür” (J. Grimm, *Deutsche Mythologie*, s. 1092). Bunların tümü, Çarşamba gününü insan ve onun düşünce dünyasında uğursuz, hastalıklı, tehlikeli bir gün olarak damgalamıştır. “Kanlı gün” deyiimi (yani tehlikeli yaşamlar) açıkça bu düşünceyi gösterir.¹⁷ Aşağıdaki gün isimleri, yani Salı, Cuma ve kısmen de Cumartesi açıkça İslamın etkisini gösterirler. Erken sistemlere ait gün isimleri (örneğin “Şabat’ın akşamı”= “Cuma”) –Cumartesi hariç- iz bırakmadan kaybolmuştur. Elbette bu

olarak karşıt düşüncelerin bulunduğu da kanıtlanabilir. Mesela Mészáros’a göre “Cuma uğursuz gündür”. Böyle bir günde ev süpürmek öldürücü bir tehlikedir. Eğer bir kadın o gün çamaşır yıkarsa, kocası bir tehlikeyle karşılaşır. *Cumartesi* de uğursuzdur.” Tabii ki Cuma günü iş yapmayla ilgili “ölümcül tehlike” daha büyüktür ama bu, günün “uğursuz”luğundan değil, tatil günü iş yapmanın ağır bir günah olması ve tehlikeli sonuçlar doğurması nedeniyle.

¹⁶ Bu halk inanışlarının bağlantısına, benim “Türklerde Çarşamba Karısı” hakkındaki makalemde (“A törökök Szerda-asszonya”, *Ethnogr.* XVIII, s. 57) değinilmişti.

¹⁷ J. Mészáros’ a görebu adlandırmanın nedeni, Çuvaşlarda kan kurbanının Çarşamba günü sunulma eğilimidir (age., s. 117, 199). Bununla birlikte “kurban” (kan veya yiyecek) Çuvaşçalarda *yun* “kan” sözcüğüyle değil, *çük* (Paas.) ile adlandırılır; günün adlandırılmasındaki temel düşünce “kurban günü” olduğu için, nitelik olarak kurbanı denk gelmeyen bu kelimenin neden kullanıldığına dair bir açıklama bulamıyoruz. Benim düşünceme göre, Çarşamba günleri, diğer günlere göre daha çok felaketlere açık bir gün olduğu için, kötü ruhların gazabından kurban yoluyla korunmak amacıyla kurban için tercih edilen bir gündür. Ay olaylarıyla ilişkilendirilen günler, kurban için özellikle elverişsiz günlerdir. Ayın evrelerinin ve esas olarak dolunayın (*şabattu um nuh libbi* “(tanrıların) yüreklerinin sakinleşme günü” olarak kültik yaşamda önemli bir rol oynadığı Babililerde bu sakinleştirmenin kurban ve duayla sağlanması gerekiyordu (bk. Benno Landsberger, *Der kultische Kalender der Babylonier und Assyrier*, s. 92, 97, 99, 132). Tevrat’ta yeni ay için “ebedi kefarete için keçi” reçetesi vardır (Mos. IV, 28, 15) ve geleneksel yorum “ebedi” kelimesine olağandışı bir vurgu yaparak, yeni ay kurbanının *ayın azaltılması* (güneşle ilişkisine bağlı olarak) için bir kefarete olduğunu açıklar (*Midrasch Rabba Gen.*, 6, 4; *Chullin*, s. 60 b).

isimlendirmeler yeni değildir ve bunlardan ortaya çıkan bilgiler daha fazla dikkati hak etmektedirler.

Çuvaşça *arna*, *erne* “hafta; Cuma” sözcüğü (ayrıca bunun ödünçlenmiş biçimleri de mevcuttur: Voty. *arna* “hafta”; Cuma”, Çer. *arna*, *erne* “hafta”, bk. Räsänen age. 114), uzun zaman önce fark edildiği üzere, İdil Tatarcası *atna* “hafta” (*atna-kun* “Cuma”), Doğu Türk. *adina* “Cuma”, Kırım, Kuman, Karay. *aina* “Cuma” ile birlikte Farsça bir alıntıdır (Radloff, *Wb.* I, 17, 466, 494). Bu sözcük Farsçada *āđna* (*āzīna*), *ādina* “Cuma” biçimindedir (J. Aug. Vullers, *Lexicon persico-latinum* I, 22, 25, 75; P. Horn, *Grundriß der neupers. Etymologie*, s. 15; H. Hübschmann, *Persische Studien*, s. 11). Kırım Tatarcası biçiminin, Farsçanın hakim olduğu bir alanda ortaya çıktığı bundan hareketle açıklanabilir (krş. Kırg., Azerb., Tarançı *ayna* “cam, ayna” <Yeni Farsça *āyīna* “ayna” Balūçi *ādēnk*, *ādēn*, Kuzey Bal. *āzīna* = **āđna* < Pehlevi *ādēnak*; Hübschmann ay., 12, 200). Fakat eski kurallı Çuvaşça ünsüz değişimi *d*, *z*>*r* Farsça ve Arapça ödünçlerde kanıtlanamadığına göre, Çuvaşça *arna* yapısını Farsça *āđna*, *ādina* ile nasıl açıklayabiliriz?¹⁸

Çuvaşça gün adı *şimat* ile ilgili gözlemlerimiz bizi belki *arna* ses yapısına kaynak olacak bir modeli Kafkas dillerinde arayabileceğimiz tahminine sevk ediyor. Bakü, Kuba ve Derbent ilçelerinde yaşayan Tatların Farsça diyalektinde, tam da bu dildeki kurallı ses değişmesi *d* (*đ*)>*r* ile *orinā* “Cuma” biçimini buluyoruz. Bu veriyi kendisine borçlu olduğumuz Wsewolod Miller, ilgili ses değişmeleri hakkında şunları yazıyor (*Tatskiye Etyudi* I, 60): “Tat dilindeki ünlü sisteminin tipik bir yansıması, Farsça *d* sesine (Farsçanın erken döneminde bu ses *đ* olarak da duyulmuş olabilir) iki ünlü arasında ve söz sonunda bir ünlüden sonra *r* sesinin denk gelmesidir, örneğin *zāran* “yılan”: Yeni Fars. *zadan*, *kāşiran* “çekmek”: Yeni Fars. *kaşīdan*, *ruru* “iç organlar”: Yeni Fars. *rūda*, *vor* “romatizma”: Yeni Fars. *bād*, *doran* “vermek”: Yeni Fars. *dadān*, *orinā* “Cuma”: Yeni Fars. *ādina*, *nuhoran*, *noran* “yatmak”: Yeni Fars. *nihādan*, *moriun* “kısırak”: Yeni Fars. *mādiyān*, *kōir* “mavi”: Yeni Fars. *kabūd*, *girāştan* “geçip gitmek”: Yeni Fars. *gudāştan*” (age. II, 19-20). Söz başındaki ünlünün daha önce *ā* olduğunu (bk. age. II, 3), Çuvaşça *arna*<**ār(i)ne* biçiminden biliyoruz. *i* ünlüsünün düşmesi, bir sonraki ünsüzün öndamaksıllaşmasıyla ve çift biçimli oluşu da ünlünün (ilerleyici ve gerileyici) benzeşmesi ile açıklanabilir: *arna* ve *erne*. Aynı ses yapısını, yani *arna* biçimini Samoyloviç’in, Sarık Türkmenlerinde (Hazar ötesi Türkmenlerindeki *anna* yanında) “Cuma” için kullanılan adlandırmayla ilgili yeni verilerinde de bulabiliriz (s. 100, 118). Türkmencede

¹⁸ Krş. Çuv. *tasa* “saf, temiz” <Yeni Fars. *tāza*; *tarasa* “terazi” <Yeni Fars. *tārazū* (Osm. *terazi*, Kırg. *tarazı*), *nurīs* “ikinci ay” (Paasonen) <Yeni Fars. *naurōz* “yeni yıl günü” (Tat. *naurīs* “mart”, Kırg. *nauruz* “yeni yılın ilk günü, mart ayında”) /*asap* “azap” <Arap. *azāb*; *masar* “mezarlık” <Arap. *mezar* “mezar”, *hisna* “hazine” <Arap. *xazīna* (Osm. *xazna*).

Farsçadan alınmış bir sözcükte *d* (*d*)>*r* değişimi kabul edilemez olduğu için bunun da Tatçadaki biçimden türediği açıktır.

Güvenilir bilgiler olmadığından Tatların ne zamandan beri bugünkü topraklarında oturduğu tespit edilememiştir; bununla birlikte “–R. von Erckert’e göre- yerleşimcilerin en büyük kısmının İran’dan herhalde oldukça erken bir dönemde, sınır bölgelerinin yerleşimcileri sayılabilecekleri MS altıncı yüzyıldan itibaren geldikleri ama Tatarlarla karışıp onların içinde eridikleri kabul edilebilir. Arap tarihçilerinde, Sasaniler dönemindeki, özellikle Kafkasya ülkelerini hakimiyeti altında bulunduran Anuşirvan yönetimindeki Farslarla ilgili pek çok bilgi buluyoruz: Az çok onlara bağlı olan ve kısmen Fars hanedanlıklarına sahip Şirvan, Ermenistan, Gürcistan (*Der Kaukasus u. Seine Völker*, s. 297). Ws. Miller de Tatların atalarının Kafkasya’ya yerleşimini Sasaniler zamanında, onbinlerce ailenin buraya nakledilmesi şeklinde gerçekleşmiş olmasını mümkün görür (*Tatskiye Etyudi II; Vorrede*, s. 4). Böylece Tatlar ve İslamiyet daha Kafkasya’da iken karşılaşmıştır ve Çuvaşçada İslami kültürün en önemli ögesi olan *arna* sözcüğünün ödünçlenmesinin Çuvaşların ataları olan Bulgarların eski ülkesinde gerçekleştiğini kabulün önünde hiçbir engel yoktur.¹⁹ Tabii bu durumda, Çuvaşların ataları olan Bulgarların, İslamiyetin, Farsların kuzey eyaletlerinde yayılması sırasında, yani yaklaşık yedinci yüzyılın sonlarında henüz Kafkasya’dan ayrılmadıklarını varsaymak gerekir. Bu, İdil-Bulgarlarının tarihleri hakkındaki bilgilerimizle, yani onların ilk kez onuncu yüzyılın başında tarih sahnesine çıktıkları bilgisiyle çelişmez. Ayrıca burada, Kafkas Bulgarlarının yaşadığı bölgenin Derbent’in kuzeyindeki Tatların bugün oturdukları bölgeye sınır komşu olduğu da not edilmelidir (Marquart, *Osteuropäische u. Ostasiatische Streifzüge*, s. 490).

İslamın Çuvaş halk inançları üzerindeki derin etkisini pek çok İslami gelenek ve tasavvurda gözlemek mümkündür. Bunlar, bu halkların eski, pagan kültürleri ile içiçe geçmiş durumdadır. Vámbéry, Magnitskiy, Aşmarin’den sonra J. Mészáros “Çuvaşların ana dini” hakkındaki kitabında bu çok ilginç görünüşleri ele aldı (özellikle s. 3-6). Ben burada, onun verilerinden sadece “Cuma” günü için kullanılan *arna* ile ilgilendim. Bu verilere göre Cuma günü Çuvaşlarda fiziksel dinlenme için kullanılıyordu. O gün çalışmıyorlardı ve evlerde ateş yakmıyorlardı; o büyük günde özellikle beyaz gömlekler giyiyorlar, dışarı çıkıyorlar ve sokaklarda sohbet ediyorlardı. İşler daha akşamdan, yani Perşembe akşamından ayarlanıyordu; bu vakitte bütün aile banyoya giriyor, orada yıkıyor ve tırnağını kesiyordu. Kuzey Çuvaşlarının halk inançlarına göre, Cuma günleri iş yapanlar yıldırım çarpardı. Cuma öncesi akşamda bez dokuyan, çamaşır

¹⁹ *Arna* çok eski bir ödünçleme olduğu halde, söz başındaki ünlünün, *şumat*’ta ve yukarıda verilen diğer ödünç sözcüklerde olduğu gibi *a>u* değişmesine uğramayıp *a* olarak kalmasının nedeni bence bu ünlünün Farsçada uzun olmasıdır (*ādnā*). Bu ses değişimini Farsça *cān*’a karşılık Çuvaşça *çun* sözcüğünde de buluyoruz fakat burada ödünçleme doğrudan Farsçadan yapılmamıştır, kısa ünlülü biçimin bulunduğu Tatarcadan yapılmıştır.

yıkayan veya kendir döven kadınlar öbür hayatlarında bir cadının korkunç işkenceleriyle cezalandırılacaktı (s. 420). Çuvaşlar Hristiyanlığa geçmeden önce (ve bu topluca ilk kez 1743 yılında oldu), Cuma günlerini böyle kutluyorlardı. Hiçbir zaman Müslüman sayılmamış ve kendini öyle görmemiş olan Çuvaşların İslami gelenekleri ne zamandan beri benimsediklerini kesin olarak temellendiremeyiz; bununla birlikte, “Cuma” için *arna* adlandırması, bunun Kafkasya’daki yurtları kadar eski bir tarih olduğunu tahmin ettiriyor.²⁰

Görünüşe göre, “Perşembe” için “Cuma’dan önceki akşam” adlandırması, Yeni İbranice *‘ēreb’-šabbat* “Şabat’tan önceki akşam”= “Cuma”, veya Arami-Süryanca *‘arūb’ tā* (akşam) = “Cuma” örneklerinin taklit edilmesiyle ortaya çıkmıştır; bununla birlikte, “Perşembe” için Arapçadaki adlandırma *yevm-el-xamīs* “beşinci gün” ve Farsçada *penc-šenbe* “beşinci şenbe”dir (Th. Nöldeke, *Die Namen der Wochentage bei den Semiten in der Zschr. f. Deutsche Wortforschung*, d. I, s. 163); sadece Tat dilinde *şorine* “Perşembe” <şö “gece” (=Fars. *şab*) + *orine* “Cuma” kelimesi bulunur (Ws. Miller, age., I, 78). “Küçük Cuma”= “Perşembe” ve buna karşılık “büyük Cuma” veya “haftanın kutlu günü” adlandırması da gariptir, çünkü “Perşembe” genellikle “boş gün” ve “haftanın boş günü” değildir.

²⁰Çuvaşlarda, zamanımıza kadar korunmuş olan paganlık, İbni Fadlan’ın, Bulgarlar hakkında verdiği, 310 yılında (922) hanlarıyla birlikte resmi olarak İslamiyeti kabul ettikleri bilgisiyle uyumsuz (bk. Marquart, age., s. 337). Bir zamanlar kesinlikle Bulgarların başkenti olan *Bulgar* şehrindeki mezar yazıtlarındaki Bulgarca ile Çuvaşçanın dilsel bağlantısı hakkındaki çelişkiyi biz ancak şu kabulde çözebiliriz: İdil-Bulgarlarının tarihlerinde tümüyle İslama geçiş diye bir şey olmamıştır. Büyük bir kitle, özellikle köylerde yaşayanlar eski inanç ve geleneklerine sadık kalmışlardır. Eğitimli şehir halkı ve inançlı Müslümanların sosyal olarak paganlarla karışmadıklarını, sonuç olarak paganların özel bir sınıf oluşturduklarını, muhtemelen dillerinin de Müslüman gruptan farklı olduğunu tahmin etmek zor değildir. Bu özel durum bana şunu düşündürüyor: İdil-Bulgarlarının folkloru ve dili en azından Çuvaşlarda korunmuş olduğu halde, etnik kimlikleri ve dilleri Tatarların dinsel etkisi altında yok olmuştur. Gabriel Bálint *Tatarischen Grammatik*’in önsözünde (bk. Önsöz) “Rusların “Tatar”, Müslümanların “Bulgar”, Hristiyanların basitçe “Christen” (*kireşin*) olarak bildikleri halk” şeklinde yazıyor. Votyaklar da Müslüman Tatarları *biger* (<*bilger=*bulgar*), Hristiyan Tatarları da *kraşin*, *kıraşin* (<Rus. *kreşçeny*). Bu halk isimlerinin ilişkisinden yola çıkarak bile Müslüman Bulgarların ve Pagan Bulgarların varlığını kabul edebiliriz. Hatta ben şöyle olabileceğini de düşünüyorum: *çivaş*, *çuvaş* halk adının (>Voty. *tşuaş*, *tuaş*) asli anlamı her iki halka da uygundur, yani tıpkı *kireşin* gibi dini inancı gösterir. Bu adın değişik biçimi olan *süas*, *suas*’ı (Eski Çuv. **suaş*; bk. Räsänen, age., s. 200) Çeremşler *Tatarları* adlandırmak için kullanırlar. Yani *çuvaş* kelimesinin Tat. *yuvaş*, *cuvaş* (=Çağ. *yuvaş*, Uyg., Osm. *yavaş*) “sakin, barışsever” (Radloff *Wb.* III, 290, 572) ile aynı olduğunu gördüğümüzde, Zolotnitskiy’in zaten daha önce kabul ettiği gibi, bu kelimenin *muslim* kelimesinin halk tarafından kelimesi kelimesine yapılmış bir çeviri olduğu ortaya çıkar. İslamın ilk vaizleri Tanrının iradesi olan “barış, huzur”u işaretleyen bu kelimeyi, ortak anlayış ve akrabalığı işaret eden *selām* (>Çuv. *salam*) kelimesi gibi kullanıyorlardı. *Selām* kelimesinin kavram alanı yerli bir kelimeye (Tat. *cuvaş* > Çuv. *çuvaş*, *çivaş* = gerçek Çuv. **suaş* > Çer. *süaş*, *suas*) yüklenmişti. Çünkü *muslim*, Tatarların isimlendirilmesinden alışık olduğumuz üzere, İncil öğrenenlerin dudağında yabancı bir ismi temsil ediyordu (önceden sadece Çeremşlerin bir kısmı için değil, Çuvaşlar için de); diğer yandan İslamiyeti kabul etmiş ve İslama eğilimli paganları da adlandırmakta kullanılan *cuvaş* adı daha çok halkın adını göstermektedir, çünkü vaktiyle *bulgar* adı Tatarlar üzerinden alınmıştı.

Ben “küçük Cuma” deyiminin oluşumunu şöyle açıklıyorum: eski *cum*’-*axşamı* “Cumadan önceki akşam” gün adının kopyalarıyla Azerbaycan diyalektlerinde ve Kırım Tatarlarında *atna-kiçi* “Perşembe” (*kiç* “akşam” + *i* 3. kişi iyelik eki) biçiminde karşılaşıyoruz (krş. Mişer ve Tepter *atna-kiç*, Çuv. *erne-kaś* gibi). Büyük olasılıkla, bu deyim (“Cuma gününün akşamı” olarak da anlaşılabilirliği için) yanlış anlamaya neden olmuş, *kiçi-atna-kün*, yani “akşamı Cuma olan gün” biçimine değişmiştir. Gelişmenin diğer aşamasında *kün* sözcüğü gereksiz bulunup düşürülmüş, *kiçi* “akşamı” yapısı da halk etimolojisi sonucu *kiçi* “küçük” olarak anlaşılmıştır. “Perşembe” günü için yukarıda sözü edilmiş olan “küçük Cuma” adlandırması bu Tatarca *kiçi-atna*’nın çevirisidir. Çuvaşçada, eski mantıklı *erne-kaś* “Cumadan önceki akşam” ve Tatarcadan çevrilmiş olan yeni *kiş-în-erni kun* “küçük Cuma günü” deyimini yan yana buluyoruz. Cumaya “büyük Cuma” denmesinin nedeni de açıkça Perşembeye “küçük Cuma” denmesidir.

“Cumartesi”nin yukarıda ilgilenmiş olduğumuz *şimat*, *şumat* adlandırması dışında “ara gün” ifadesi de özel bir dikkati hak ediyor. Aynı gün ismi, Tavda Vogulcasında “Pazar” gününü gösterir: *sät-k’al* “haftanın ara (günü)”, (*k’al* “ara, orta”). “Cumartesi” günü, eski sistemde yedi günlük haftanın son gününe denk geldiği için bu ifadeyle, haftanın arasındaki gün kastedilmiştir. Verkne Ural Tatarcasındaki *boş-kün* “serbest” veya “boş gün” = “Cumartesi” adlandırması eski anlayışa denk gelir. Bu anlayışa göre yedinci gün bir “dinlenme” –bir *şumat*, yani “Şabat”- günüdür ve bu günde dolaşılmalı ve ağır işler yapılmamalıdır. Bu ifadeyle Perm Başkurtlarındaki *kuru-kün* = “Cumartesi” biçiminden bir yanlış anlamayla ortaya çıkmıştır; çünkü *buş* (*boş*) ve *kuru* sözcüklerinin anlamı birbirleriyle ilgilidir ve *kuru* sözcüğü “boş” anlamına da gelir (örneğin *kuru kalbak ūska yaramas* “boş kaşık ağıza yaramaz”, *üyge kuru yangan* “eve boş elle döndü”, *kuru kat* “boş mektup, yani içinde altın yok” (Radloff, *Wb* II, 926, 676). *Kuru-kün* gibi bir deyimden çeviri yoluyla Çeremişçede *kukşi-şetşi* ve Votyakça *kös-nunal* “Cumartesi”, yani “kuru gün; perhiz günü” yapıları ortaya çıkmıştır; böylece biz aşağıdaki kavramsal gelişmeyi öngörebiliriz; “Şabat” (*şumat*) = “dinlenme günü” > “serbest gün” > “boş gün” > “kuru gün”. Samoyloviç, Cumartesi’nin bir taraftan Çuvaşçada ve Perm Başkurtçasında, diğer taraftan Çeremişçedeki adlandırılması arasındaki farkın sadece görünüşten ibaret olduğunu gösteriyor; “kuru, boş gün” ifadesinin, gezme ve tören günü yorumuna izin verdiği”ne işaret ediyor (s. 111).

Bu araştırmamızın temel sonuçlarını üç tez altında özetleyebiliriz:

1. İdil-Ural sahasının eski halklarındaki gün adlandırmaları, eski Hristiyanlığa, kısmen de dünyanın yaratılışının Musevi yorumlarına ait kavram ve ifadeleri içerir.

2. Gün isimleri sisteminde “Cuma” için kullanılan deyim İslamın etkisinde kalmıştır ve bazı bölgelerde “Perşembe” ve “Cumartesi” için kullanılan deyimler de değişerek yerlerine *İslam kültürüne ait adlandırmalar* gelmiştir.

 BERNHARD MUNKÁCSI

3. İster Hristiyan isterse İslami kökenli olsun, bu gün adlarının tarih sahnesine çıkış yerleri İdil Halklarının ana yurtları olan *Kafkasya'nın kuzey bölgesi*'dir ve çıkış zamanları da III. yüzyıl ile VIII. yüzyıl arasındır.